

KËRKIME GJUHËSORE

Sofia DELIJORGJI

PASQYRIMI LEKSIKOGRAFIK I HUAZIMEVE GREKE NË GJUHËN SHQIPE

Prof. E. Çabej, në kapitullin “Huazimet greke” kur trajton marrëdhëniet e shqipes në periodën e saj historike, pranon *tri shtresime të huazimeve greke* të shqipes: *huazimet greke të vjetra, huazimet mesjetare bizantine, huazimet greke të reja*, të cilat u përgjigjen përkatësisht periudhave në të cilat ai ndan edhe vetë historinë e gjuhës greke. Sipas tij “greqishtja, e dokumentuar me shkrim qysh nga shek. XIV para erës së re, ndahet zakonisht në tri periudha: *në greqishten e vjetër, në greqishten e mesme dhe në greqishten e re.*”

Huazimet nga greqishtja e vjetër megjithëse në një numër të vogël, rreth 30, kanë interes jo vetëm për historinë shqipes, por si do të shohim ato kanë edhe zhvillimet më të mëdha semantike, sidomos në zgjerimin strukturave kuptimore dhe në aftësitë fjalëformuese e stilistikore. Koha e hyrjes së tyre është shumë e hershme dhe shqipja i ka trashëguar këto lloj huazimesh nga nëna e saj ilirishtja. Kështu janë marrë prej greqishtes së vjetër *lakër lakën* nga greqishtja e vjetër *lákhanon, mokër mokën* prej greqishtes së vjetër *mekhané*, dorisht *makhana*, nga e cila ka dalë dhe latinisht *macchina*; *presh* nga greqishtja e vjetër *prason*, po *prash* nga greqishtja e re. Rotacizmi në *lakër, mokër* etj është shenjë vjetërsie.¹

Ai pohon se brenda qarkut indoevropian shqipja ka me greqishten e vjetër disa konkordanca parciais, trashëgimi e përbashkët nga një periudhë e lashtë parabolkanike. Shqiptarë e Grekë kanë më se 3000 vjet që janë fqinj në këtë pjesë të Evropës.

Marrëdhëniet shekullore ndërmjet grekëve dhe popujve fqinjë të Ballkanit do të linin patjetër gjurmë edhe në gjuhët e tyre. Këtu është fjala, në radhë të parë, për gjurmët e greqishtes në gjuhët që fliteshin në pjesën perëndimore, qendrore dhe lindore të Ballkanit, d.m.th. në ilirishte, përkatësisht në maqedonishte, trakishte dhe dakishte. Por jo më pak interes paraqisnin edhe gjurmët që gjuhët fqinje kanë lënë në greqishte.²

Prania e një numri jo të vogël fjalësh me burim nga greqishtja e vjetër në shqipen e dokumentuar dëshmon qartë për kontaktet e hershme dhe të gjata ndërmjet grekëve të vjetër dhe stërgjyshërve të shqiptarëve³.

¹ *Shih më gjerë* E. Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, në “Studime gjuhësore”, III, Prishtinë, 1976, f. 48.

² E. Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, në “Studime Gjuhësore”, III, Prishtinë, 1976; Shiko më gjerë edhe Sh. Demiraj, *Epiri, pellazgët, etruskët dhe shqiptarët*, Tiranë, 2008.

³ R. Memushaj pranon se huazime të trashëguara në shqipe janë shumë fjalë nga greqishtja e vjetër, si: *lakër, presh, qershi, mokër, shpellë* etj. dhe më shumë nga latinishtja, si: *gaz, fyturë, këmishë, kokë, shpinë, qytet, shëndet, verë* etj. Në gjuhën shqipe ka rreth 600 fjalë rrënjë prej latinishtes dhe rreth 30 huazime prej greqishtes së vjetër. Shih më gjerë R. Memushaj, *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2008.

SOFIA DELIJORGI

Duke pasur parasysh faktin e njohur që këto fjalë e kanë burimin te dialekti grek i dorasve, që këtej është nxjerrë përfundimi i drejtë se këto kontakte janë zhvilluar në pjesën perëndimore të Gadishullit Ballkanik. Me fjalë të tjera, këto fjalë kanë depërtuar në “nënën” e shqipes nëpërmjet dorasve që banonin në ngulimet greke të Bregdetit Adriatik, si dhe në pjesën veriperëndimore të Greqisë së vjetër (fjala *mokën / mokër* është një dëshmi e qartë për këtë⁴). Nga ana tjetër, numri relativisht i vogël i këtyre fjalëve dëshmon se ndikimi i greqishtes së vjetër mbi “nënën” e shqipes ka qenë i kufizuar. Dhe kjo është e kuptueshme, po të kemi parasysh se ngulimet e vogla greke të Adriatikut nuk mund të ushtronin një ndikim të madh mbi popullsinë vendëse edhe më të madhe në numër. Një ndikim i tillë nuk mund të ushtrohej as nëpërmjet zonave kufitare, që në kohët e vjetra shtriheshin edhe më në jug.

Kur flasim se gjuha shqipe dhe ajo greke kanë qenë të hapura ndaj njëra-tjetrës, (sidomos shqipja ndaj greqishtes), si u shprehëm më lart, kjo dukuri e ky proces kanë edhe karakteristikat e veta kohore. Në shqipen e dokumentuar fjalët *me burim nga greqishtja e vjetër (që janë trashëguar nga nëna e saj ilirishtja)* janë më të pakta në numër se ato që kanë depërtuar nga greqishtja e mesme dhe e reja. Por ka një ndryshim të dukshëm midis të parave dhe këtyre të dytave. Të parat kanë pësuar më shumë ndryshime, sidomos të karakterit fonetik dhe janë të mbarë shqipes. Kurse të dytat janë të përhapura më fort në të folmet jugore dhe kanë pësuar më pak ndryshime.

Në gjuhën shqipe, përveç elementeve nga greqishtja e vjetër, të cilat ajo i ka trashëguar nga “nëna” e saj ilirishtja, kanë hyrë edhe një numër i konsiderueshëm huazimesh nga greqishtja gjatë marrëdhënieve historike. Këtu është fjala kryesisht *për huazimet nga greqishtja e mesme dhe e reja*.

Prof. E. Çabej shkruan se këto elemente të huaja kanë depërtuar në gjuhën shqipe pas shekullit VI, d.m.th. pas asaj periudhe kur u krye procesi i gjatë i kalimit të shkallëshkallshëm nga ilirishtja në shqipe. Në përgjithësi, edhe shtresat më të vjetra të këtyre huazimeve kanë pësuar më pak ndryshime të karakterit gjuhësor se elementet greke dhe latine, që shqipja i ka trashëguar nga “nëna” e saj. Megjithatë, mund të pohohet se edhe huazimet, që kanë depërtuar drejtpërdrejt në gjuhën shqipe, sidomos ato më të vjetrat, nuk kanë mbetur të pandryshuara. *Ato u*

⁴ Prof. Sh. Demiraj pranon se “Midis elementeve të greqishtes së vjetër në gjuhën shqipe është pranuar edhe emri *mokën / mokër*. Kjo fjalë, e cila e ka burimin te dialekti dorik *mākhanā* (në dialektin jonik *mēkhanē*), ka hyrë qysh disa shekuj para erës së re edhe në latinisht në trajtën *machina*. Nga latinishtja kjo fjalë është trashëguar edhe në gjuhët romane, si p.sh., italisht *macchina*, frëngjisht *machine*, rumanisht *măcina (=mëçina)* “bluaj” etj. Por fjala *mokën / mokër* e shqipes nuk mund të ketë depërtuar nëpërmjet latinishtes, sepse një -a- e gjatë latine ka dhënë vetëm -a- në elementin latin të kësaj gjuhe. Si rrjedhim, është pranuar me të drejtë që evolucioni -ā->-o-, që është vërtetuar rregullisht në elementin i.e. të shqipes (khs. motër <māter), ka përfshirë edhe shtresën më të vjetër të huazimeve greke të “nënës” së shqipes. E kjo shtresë duhet të jetë disa shekuj më e hershme se shtresa më e vjetër e huazimeve latine të “nënës” së shqipes.” *Shih më gjerë* Sh. Demiraj, *Gjuha shqipe dhe historia e saj*, Tiranë, 1988, f. 107.

*janë nënshtruar rregullsive të evolucionit të sistemit fonetik dhe të strukturës gramatikore që vepronin në shqipe në kohën e depërtimit të tyre në këtë gjuhë.*⁵

Këto huazime nga greqishtja e mesme dhe e reja janë pa krahasim më të shumta se elementet nga greqishtja e vjetër. Dhe kjo është e shpjgueshme, po të mbahet parasysh se ndikimi i greqishtes mbi shqipen ka ardhur duke u shtuar pas vendosjes së greqishtes si gjuhë zyrtare e Perandorisë Bizantine në shekullin VII të erës sonë. Këtë ndikim e ka mundësuar më tej edhe fakti që një pjesë e madhe e popullsisë së krishterë të trevave shqiptare kanë qenë ortodoksë dhe kisha ortodokse kishte si gjuhë liturgjike gjuhën greke. Edhe marrëdhëniet ndërmjet grekëve dhe shqiptarëve, sidomos në zonat kufitare, kanë ardhur duke u shtuar në rrjedhat e kohërave.

Huazimet nga greqishtja e mesme kanë pësuar më pak ndryshime se elementet nga greqishtja e vjetër. Por natyrisht edhe huazimet nga greqishtja e mesme dhe nga greqishtja e re, sidomos të parat, nuk kanë mbetur pa iu përshtatur rregullsive të sistemit fonetik dhe të strukturës gramatikore të gjuhës shqipe. P.sh. të krahasohen huazime të tilla si *kllogjër* (te Buzuku *kllogjën*) dhe *trëndafil* me trajtën e vet greqishtes *kallójeros* dhe *triandáfylio*.

Huazimet nga greqishtja e mesme dhe greqishtja e re kanë depërtuar më fort në të folmet jugore të shqipes. Por huazime nga greqishtja e mesme kanë depërtuar edhe në të folmet veriore. Të tilla janë, ndër të tjera, edhe fjalët e sferës fetare *kllogjën*, *manastir*, (te Budi e te Bardhi *munështir*) etj., si dhe fjalë sferash të tjera si: *benevrekë*, *dafne* (=dabinë), *fármëk* (=farmak), *hir*, *kállëm* (=kallam), *keq*, *qefalí*, *skile*, *trëndafil* etj.

Huazimet greke në pjesën më të madhe të tyre kanë depërtuar në shqipe nëpërmjet gjuhës së folur. Por në kohë më të reja kanë hyrë në shqipe fjalë prej burimi grek edhe nëpërmjet gjuhës së shkruar. Këtu është fjala kryesisht për terma, që janë ndërtuar nga burimi i greqishtes dhe që në shqipe kanë hyrë nëpërmjet gjuhëve romane. Është fjala për terma të tillë si: *aristokraci*, *demokraci*, *dialog*, *diametër*, *fonetikë*, *gjeografi*, *gjeometri*, *hipertoni*, *hipotoni*, *monolog*, *morfologji*, *perimetër*, *poligon*, *sintaksë* etj. Huazimet përbëjnë një dukuri të zakonshme për të gjitha gjuhët. Ato prekin të gjitha rrafshet gjuhësore: fonetikën, morfologjinë, leksikun dhe sintaksën. Por rrafshi që preket drejtpërdrejt dhe më shumë nga huazimet, është leksiku. Struktura leksikore e një gjuhe nënkupton dy klasa të mëdha njësisish: *klasën e fjalëve* dhe *klasën e njësive frazeologjike* (që janë *barasvlerëse të fjalëve*). Huazimi i fjalëve nga greqishtja në gjuhën shqipe është bërë në rrethana të caktuara dhe, siç e kemi parë, në periudha kohore të ndryshme. Lloji më kuptimplotë i huazimeve është ai kur fjala ka hyrë në gjuhën tonë së bashku me konceptin *si huazime historiko-kulturore*. Por shqipja ka huazuar edhe fjalë greke për koncepte për të cilat ka pasur fjalë të tjera në përdorim, që dalin pra *si huazime gjuhësore*⁶.

⁵ E. Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, në Studime gjuhësore, III, Prishtinë, 1976.

⁶ Prof. J. Thomai, shkruan se "huazimi leksikor më i zakonshëm dhe më i përhapur në gjuhën shqipe është huazimi i fjalëve bashkë me sendet a me konceptet e reja. Në qoftë se

SOFIA DELIJORGJI

Po japim një listë fjalësh të cilat janë të njohura pak a shumë, deri tani: *kllogjën (kallogjër), lakër, mokër, qershi, pjepër, lëpjetë, presh, farmak, kallám, qefull, manastir, potír poganik, poganique, fron, thron, gjini, gjiri, qefili, perovol, avlli, tagar (mangall), gaforre, llukanik, trëndafil, dhjozmë (mendër), dafinë, skile (dhelpër), skifter, gjeraqinë, tipar, i pastër, stoli, stolis, benevrekë, farmakos (helmoj); feks (shkëlqen); gremis (rrëzoi); honeps (pëlqej); katandis (çoj në pikë të hallit); kolis (ngjis); kopanis (rrah rrobat me kopan kur i laj); kumbis, kumbisem (mbështes trupin ose kokën); lips, lipsem (më duhet); llahtaris (tmerroj); llogaris (numëroj, kontrolloj me mend); nanuris (vë në gjumë foshnjën duke i kënduar); ormis (ndreq, gatit, rregulloj); pleks (ngatërroj); psonis (blej); qëndis (qëndis diçka); skalis (gdhend, punoj me daltë gurin); sos (i jap fund diçkaje); stolis (zbukuroj); tendos (shtrij); tiganis (skuq në tigan); tromaks (frikësoj) etj.*

Këto huazime, që i përkasin zakonisht leksikut të përgjithshëm janë klasifikuar sipas kritereve të ndryshme dhe të njohura në studimet leksikore e semantike.

Gramatikisht, këto huazime u përkasin klasave kryesore leksiko-gramatikore: janë emra, mbiemra, folje, ndajfolje etj.

Bashkë me fjalët e huazuara kanë hyrë në gjuhën shqipe nga gjuha greke njësi frazeologjike të cilat kanë përkatësi burimore të ndryshme⁷, si:

a. Kanë prejardhje nga mitologjia e pasur e grekëve të lashtë: *si pastroj ahuret (stallat) e Augjias, filli i Arianës, flet nga maja e Olimp, si gosti në Olimp pëlhura e Penelopës, kutia e Pandorës, zjarri i Prometeut, bashka e artë, shpata e Damokleut, thembra e Akilit, kalë Troje, midis Skillës dhe Karibdës, dhurata e danajve, feneri i Diogjenit, fuçia e Diogjenit, feneri i Diogjenit, mundimet e Tantalit, frutat e Tantalit, guri i Sizifit, kompleksi i Edipit, fluturimi i Ikarit, nyja gordiane, kaloj Akerontin, ka veshët e Midasit, kthehem në Itakë, mollë sherri, kapërceu shtyllat e Herkulit etj.*

b. me burim biblik: *gjykimi i Solomonit, si Shën Thomai mosbesues, gomari i Balamit, molla e Adamit, mollë e ndaluar, pesha e kryqit, udha kryqit, toka e premtuar, arka e Noes, ardhja e dytë, ka humbur biblën, gjethe fiku, si kopshti e Edenit, qengji i Perëndisë etj.*

c. me burim nga filozofia, letërsia etj: *nga alfa te omega, alfa dhe omega, fluturim pindarik, dashuri platonike, ironi sokratike, i thur ditirambe etj.*

d. Me burim nga gjeografia, historia: *si fitore e Pirros; këtu është Rodi, këtu kërce; si beteja e Termopileve; vrapim Maratone etj.*

për ne bëhet i njohur një objekt ose një koncept i panjohur, atëherë në leksik hyn edhe emërtimi për të, sipas gjuhës nga e cila vjen. Kështu janë huazuar nga italishtja fjalët *bankë, buletin, sonet...*; nga anglishtja fjalët *basketboll, boks, gol, volejball ...* Këto janë huazime historiko-kulturore. Kur fjalët e huazuara nuk hyjnë bashkë me sendet e me konceptet e reja, po bashkëpërdoren si sinonime me fjalët e vendit, kemi huazime gjuhësore.” Shih më gjerë J. Thomai, *Leksikologji e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2008, f. 272.

⁷ Shih më gjerë A. Jashari, *Fjalor me shprehje të huazuara në gjuhën shqipe*, Korçë, 2007, Parathënie.

Gjithashtu në shqipe kanë depërtuar edhe disa *prapashtesa* prej burimit grek të cilat u janë shtuar edhe temave të fjalëve prej burimi jogrek.

Do të veçonim këtu disa prej tyre⁸:

-it: *gjirokastr-it, labov-it, libohov-it etj.*

-jot: *himar-jot, mallakstri-jot, delvinjot, sarandjot etj.*

-omë: *balt-omë, bur-omë, kredh-omë, zez-omë, valomë etj.*

-is: *kallaj-is, paj-is, përrall-is, rast-is, tigan-is, vaj-is, përsëri-is, uj(ë)-is etj.*

-os: *ajr-os, barr-os, breng-os, brum-os, çelnic-os, damk-os, fund-os, gjak-os, hekur-os, plag-os, tym-os, vend-os, vul-os etj.*

BIBLIOGRAFI

- E. Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, në “Studime gjuhësore”, III, Prishtinë, 1976.
- E. Çabej, *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, në “Studime gjuhësore”, III, Prishtinë, 1976.
- E. Çabej, *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe*, në Studime gjuhësore, III, Prishtinë, 1976.
- R. Memushaj, *Hyrje në gjuhësi*, Tiranë, 2008.
- Sh. Demiraj, *Gjuha shqipe dhe historia e saj*, Tiranë, 1988.
- Sh. Demiraj, *Epiri, pellazgët, etruskët dhe shqiptarët*, Tiranë, 2008.
- A. Jashari, *Fjalor me shprehje të huazuara në gjuhën shqipe*, Korçë, 2007.
- J. Thomai, *Leksikologji e gjuhës shqipe*, Tiranë, 2006.
- S. Mansaku, *Probleme të historisë së gjuhës shqipe në dritën e marrëdhënieve të saj me greqishten*, në “Seminari ...”, Prishtinë, 2004, 22/2.
- Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*, Tiranë, 1980.
- Fjalor i shqipes së sotme*, Tiranë, 1984.

⁸ *Shih më gjerë* E. Çabej, *Prapashtesat e gjuhës shqipe*, në “Studime gjuhësore”, III, Prishtinë, 1976, f. 191-302.